

INSCRIPTIONS DE LA MÉSIE SUPÉRIEURE, I. Singidunum et le Nord-Ouest de la Province, de Miroslava Mirković și Slobodan Dušanić, sub direcțiunea lui Fanoula Papazoglou, Belgrad, 1976 (Centre d'Études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de Philosophie de l'Université de Beograd), 171 p. in 4°.

Sub egida Centrului de studii epigrafice și numismatice al Universității din Belgrad și îndrumați direct de F. Papazoglu, cei doi eminente epigrafiști (profesori la aceeași universitate iugoslavă) au început realizarea unui plan de lucru impozant: publicarea *corpus*-ului de inscripții antice ale teritoriului Moesiei Superior, provincie care cuprindea teritoriul Serbiei, colțul de nord-vest al Bulgariei și nordul Macedoniei. Teritoriul a fost secționat de colectivul redacțional belgrădean în șase zone-volum (harta schematică, p. 2), din care avem în față volumul cu Singidunum (Belgrad) și nord-vestul Moesiei Superior: o realizare științifică și tipografică impunătoare, de valoare excepțională, în dimensiunile și forma ce au înțeles să-i dea erudiții singidunensi. În primul rând, firește, impresionează formatul monumental, apropiat de CIL, ca revista Starinar și ca vechiul Spomenik, ce amintesc de vechiul „ciaslov”, cam mare și nu prea de ușor maniat și de lucrat cu el; aspectul grafic însă, hirtia și tiparul sînt de optimă calitate, după cum este ridicată valoarea textelor majoritatea latine (puține grecești, unul palmyrean) și a monumentelor-documente reproduse, descrise, comentate în chip magistral de cei doi erudiți autori care de mulți ani studiază cu deosebită rivnă și competență materialul epigrafic și toate problemele istorice ale Moesiei Superior romane. Excelentă este ilustrația, cu bune fotografii și desene, încadrate în mod practic și simplu după părerea noastră, în textul respectiv.

Prefața (*Avant-propos*, sub semnătura lui F. Papazoglu) arată pe scurt planul de lucru, repartizarea teritorială a materialului, sistemul de înfățișare a inscripțiilor pe zone, cu introducere istorică, topografică, demografică etc., legată de realitățile locale, împărțirea pe categorii a epigrafelor; colecțivelor de muncă din Iugoslavia și din Bulgaria (Vel. Velkov, Iv. Venedikov, V. Gerasimova-Tomova), instituții și cercetători ex-

terni care au ajutat munca, precum și precizarea „M. Serge Ducroux, membre de l'École Française de Rome, a bien voulu réviser la traduction française du premier volume”, intervenție de valoare substanțială a eminentului epigrafist și june istoric parizian care se resimte în forma corectă și elegantă a limbii franceze ce face ușor accesibilă și utilizabilă lucrarea de cercetătorii de pe toate meridianele. Prefața se încheie printr-un pios omagiu memoriei eminentului epigrafist și istoriograf sîrb N. Vulić (1872–1945), fost profesor la Universitatea din Belgrad fondatorul școlii epigrafice de aici, și al cărui aport la cunoașterea Moesiei Superior romane este considerabil.

După prefață și „semnele critice” (p. 10), urmează abrevierile bibliografice (p. 11–13), alcătuite cu multă acribie, precizie și consecvență (sînt totuși mici lacune ca *Textes Mithr.* de Cumont, apărut la 1896 și 1900), urmează apoi un capitol de natură generală: „transmission, publication et conservation des monuments” (p. 15–19), un fel de istoric al dezvoltării epigrafiei din zona Singidunum. Înainte de a se trece la localități și materialul epigrafic propriu-zis, ar fi fost necesară o introducere istorică asupra provinciei Moesia Superior, ori măcar o schiță cu bibliografia de bază.

Partea I cuprinde Singidunum și teritoriul său (red. M. Mirković) (p. 21–92); introducerea istorică (p. 23–41) tratează: așezarea orașului, documentele literare, garnizoana militară, localitatea romană (*municipium, colonia*), populația; la p. 29, nota 14, o eroare de rectificat: castrul legiunii IV Flavia în Dacia e numit „le camp de Reșița, d'une étendue de 490 sur 410 mètres, a fourni des tuiles estampillées de la légion IV Flavia (D. Protase, *ActaMN*, 4, 1967, p. 47, localise à cet endroit la station Berzobis [etc.]”); dar castrul acestei legiuni se afla în Berzovia (fost Jidovin, jud. Caraș-Severin), cam departe spre nord-vest de Reșița, capitala județului. Inscriptiile litiice (lapidare), nr. 1–88, ocupă p. 43–92, la care sînt posibile și se impun

cîteva observații cu rectificări: nr. 2, p. 45, „le nom *Gude* est considéré comme germanique” (M. Schönfeld; Fiebiger — Schmidt; cu ostgot., vechi nordic *gude*, *gudi*, „Templevorsteher” este de fapt o simplă consonanță fortuită, antroponimul cu pricina din epigrafa singidunensă este tot localnic de prin Balcani, mai curînd tracic (G. G. Mateescu Anuarul Institutului de istorie națională, Cluj, 3, 1921—5, p. 486). În același loc „E. Poland” trebuie rectificat în F(ranz) Poland. La nr. 5, *IO M I S N S I Aemilius Dolens optio*, se face remarcă (p. 46): „*Dolens* est considéré comme thrace (Detschew, *Thr. Sprachr.* p. 146)”, aserțiune cu nu este numai probabilă, ci absolut sigură: *Doles* nume tipic tracic, aici în formă romanizată după verbul latin *dolens*, participiul lui *dolere*; *cognomenul* ostașului este semnificativ pentru recrutarea de elemente trace în legiunea IV Flavia la Singidunum. Nr. 18 este o stelă votivă mitriacă, fragment din colțul stîng de jos cu două secvențe-panouri: *Mithras taurophorus* și „M. încălecat pe animal”, deasupra resturi din scena centrală a sacrificiului, pe plîntă inscripția *AEL VALENTINVS* [s...], fragment identic cu inscripția-relief a umii trac *Dico* la Pojejena (jud. Caraș-Severin, IDR, III/1, nr. 12). Nr. 22, altar votiv al lui Silvanus în care numele e scris cu „punctuație” în interiorul cuvintelor (al silabelor): *SIL. VA. NO/SIL. VES. TRI SEPTV. MVS*, ilustrînd încă o dată caracterul uneori pur ornamental pe care-l aveau asemenea puncte (trînghinri) zise *distinguentes*. Remarcabile sînt unele forme ciufoase de limbă „vulgară” ca la nr. 26: *T. Flavio Victorino donis donatum* și la nr. 27, *dîem uno*. La p. 65 se citează „*Mócsy, Bevölkerung*”, ce nu apare la abrevieri, referindu-se foarte probabil la cartea aceluiași erudit budapestan despre populația Pannoniei (1959). La nr. 37 se putea face o reconstituire grafică a textului ce are o spărțură în stînga sus. Nr. 38: *CASSIO INGENVO MILLEG IIII FL — CASS ATTA FRATRI*, editorul întregeste *Cass (ia) Atta* (la fel în index, p. 161), dar mai probabil apare *Cass(ius) Atta*, masculin, fratele ostașului din legiune decedat (*cognomenul* *Atta* e cunoscut la illyri ca și la celți; cf. cartea noastră *Illyrii*, București, 1969, p. 170—171, ce pare a fi necunoscută autorului, neutilizată în vol. I al *Inscr. Més. Sup.*). În nr. 41, de relevant forma *posuerunt titulo suo*, ca și expresia *pater genelibus*, în sensul de *pater naturalis* (opus lui *pater adoptivus*). P. 77, „le nom *Allius* est fréquent en Italie et dans les pays celtiques (Schulze LE, p. 68); selon Detschew, *Thr. Sprachr.* p. 8, il pourrait être thrace”, total neverosimil, fiind un nume gentiliciu (de familie) italic sau celtic; tracic n-ar putea fi decît dacă ar lipsi la „italici” și ar apărea eventual în funcția de cognomen. Nr. 57,

forma *patronis benemerentis*, un dezacord ce se întîlnește și în Dacia. Nr. 71, epitaf grecesc, scurt și rudimentar scris, terminat cu literele-formulă mutilată: *TAYTA*, pentru care se dă numai „cf. L. Robert, *Études Anatoliennes*, 1937 (1970), p. 390, avec bibliographie et Bulletin épigraphique, 1950, p. 523 sq.”, dar [chiar dacă este omisă și de Robert în 1970] trebuia citată și bibliografia ulterioară: Studii clasice, 2, 1960, p. 361—364: *HAEC SVNT*, unde la p. 363 precizăm: formule ca *haec sunt, tantum* etc. nu erau decît reflexe ori transpuneri directe ale unei concepții antice grecești asupra vieții și morții, concluzie frecventă în lumea ellenistică: *TAYTA*, întîlnit izolat uneori și în inscripțiile latine (ca CIL, XII, 4127), cu bibliografie și exemplificații mai ample despre „*taula* cliptic”. La nr. 72, text palmyrenian, se dă o transcriere cu litere latine capitale; era necesar (cum se practică) un desen al literelor semite-palmyrene; traducerea „Ammon fils de Nesha (fils de) Ogga...” pentru al doilea antroponim cel mai apropiat exemplului este din Tîbisum: *Neses* Ierhei (M. Moga — I. I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timișoara, 1974, nr. 37 = IDR, III/1, nr. 167). De relevant pentru Dacia nr. 76 (la Železnik), epitaful monumental pus, *I) M Cl(audius) Valentinianus q(ues) R(omanus) d(ecurio) IIII M A) P Aur(eliae) Probble c(oniugi) c(on)issimae) q(uae) vixit annos XVIII b(ene)m(erenti) p(osuit)*, interpretat aici ca *d(ecurio) IIII (vir) m(unicipii) Ap(ulensis)*, important pentru relațiile intense interurbane și interprovinciale în Imperiul roman.

Partea a II-a, nord-vestul Moesiei Superior (S. Dușanić, p. 93—162, are în prealabil o introducere istorică amplă (p. 95—120), trîind mai întîi numele și apartenența provincială a minelor romane din Kosmaj și din Rudnik; istoria și organizarea minelor romane; armata (din regiunea Kosmaj), menționînd șase cohorte auxiliare, dar de fapt mai puține, cum observă editorul; indigenii și străinii, la care se face observația că „en général, le tableau ethnique de la Šumadija et des régions voisines à l'époque préromaine et au début de l'époque romaine devaient être très complexes, étant donné qu'on doit compter avec des indigènes d'origine illyrienne, thrace et celtique... Le groupe des noms thraces est le plus nombreux. Il se rapporte à des gens de langue et de culture grecques, qui ne pouvaient, par conséquent, être originaires du pays”, ultima aserțiune este tocmai *quod erat demonstrandum*, căci nu apare deloc probabil să fie imigrați din provincia Tracia (eventual din Moesia Inferior), cum afirmă editorul belgrădean spre a scăpa din ambuscada în care s-a vîrît singur prin afirmația că acești traci „nu puteau fi originari din nord-vestul

Moesiei Superior". Antroponimele trace sigure de aici sînt: *Mucalius* (*Cresces Mucali*; cf. AIIACluj-Napoca, 19, 1976, p. 414), *Dines*, *Iltio Bili*, *Auluzanus*, *Septimius* [*Au*]lusanus, *Dinicentus*, *Bardibalus* (?) și poate altele: dar *Diopanes* e grec; sigur illyre sînt: *Ceuna*, *Dasos*, *Dasius*, *Pinnes*, *Prorado*, *Zaca*, posibil *Gresa*(?); v. inscripțiile respective mai jos. La sfîrșitul introducerii istorice se prezintă descoperirile și topografia și se încheie cu considerații asupra monumentelor și inscripțiilor. Repertoriul epigrafic, nr. 89-178, ocupă p. 121-162. La nr. 90, prinosul lui *Cresces Mucali*, se observă: „la forme du monument, les noms propres et même, à ce qu'il semble, la graphie *Cresces* montrent qu'il doit s'agir d'un immigré venu d'une région habitée par des Thraces hellénophones...”, aserțiune ce este nu numai neverosimilă, ci chiar falsă, căci *Cresces* e o formă grafică ori fonetică „denasalizată” cunoscută în toate zonele Imperiului roman (ca *Vales* etc.), iar *Cresces Mucali* este un destul de bun localnic trace romanizat, cu autentic patronimic tracice. Foarte verosimilă apare în schimb afirmația autorului-editor „*Crescens* qui porte un nom latin fréquent chez les Thraces, pourrait bien être le père du dédicant de 94”, care este *M. Aur(elius) Crescentio*. Nr. 91, *Dines Celsi*, „le dédicant porte un nom thrace banal; le nom patronymique peut, mais ne doit pas être d'origine thrace (cf. Beševliev, *Untersuchungen PNT*, p. 34)”, aserțiune absolut neverosimilă: *Celsus* e nume exclusiv roman (purtaț de unii traci, ca și de alți provinciali ai imperiului, dar nu este tracice și nici nu poate fi comun latino-italic și traco-getic din motive etimologice-comparative). Nr. 94, este remarcabilă formula sacră cu repetiție *IO M Iupiler*. Nr. 108, un *M. Ulpius Terentius* (cu un gentiliciu aplicat în loc de cognomen) poate să fie roman sau romanizat din *Terens*, *Teres* tracice. Nr. 113, inscripție votivă în grecește dedicată de un *ΑΥΔΟΥΖΑΝ[Ι]ΟC*, nume tipic tracice, la cazul nominativ, ca subiect în propoziția epigrafică. Nr. 115, e remarcabilă forma populară fonetică a apelativului *vetra* (*no*) din care derivă romanicul-romănesc *bătrîn*. Nr. 119, la *(c)hors* *II Aur(elia) n(ova) Sacor(um)*, care era alcătuită (recrutată) și numită — cum se admitea indeobște — după o poporație-trib din provincia Dacia, editorul din a. 1976 scrie: „il est difficile d'admettre la présence de cette cohorte au Kosmaj (p. 105). La lecture *S(everae) A(lexandrianae) cor(nicularius)* nous paraît préférable...”, deci unitatea auxiliară *cohors II Aurelia nova Sacorum* ar fi desființată pe plan epigrafic, „radiată” din repertoriul de unități auxiliare ale armatei romane a imperiului. Nr. 121, la cognomen *Bardibalus*, illir (după Ant. Mayer), tracice eventual după editorul din 1976, care citează în acest sens (după D. Detschew, 1957) dintr-o

inscripție greacă de la Olbia antroponimul *Uarzbalos*; dar atare nume „barbar” (evident scytho-sarmatic) nu poate servi în sprijinul „tracismului” de atribuit balcanicului *Bardibalus* ce rămîne echivoc: iliric sau trac, mai probabil totuși a doua eventualitate din cauza structurii lui de antroponim compus bimembru indo-european. Nr. 122, *Zaca Vaenti*, al doilea nume corectat de noi în 1969 (*Illirii*, p. 163 și 265) și de A. Mócsy (*Moesia Superior*, 1970, p. 140) în *Va(l)enti-* (roman-latin, nu illir), emendare declarată de editorul singidunens din 1976 ca ceva „à tort”, considerînd deci numele ca neroman (*Vaent-*), iar pe *Zaca* probabil celtic (?). Nr. 126, *P. Covirio Gentili Trevero*, *P. Covirius Optatus frater fecit*, remarcabili cei doi „*Treveri*” în Moesia danubiană, pentru care se poate menționa un exemplu identificat recent în Dacia la Ulpia Traiana Sarmizegetusa: ... *Macrinus civis Trever, Attius Valens et Carantius Germanus* (Apulum, 14, 1976, p. 441-444), ca și utilizarea cu funcție de gentiliciu (nume de familie) în sistemul roman a celticului *Covirius* cu *cognomina* romane (*Gentilis*, *Optatus*). Nr. 130, numele *Pusia* poate să fie greșit incizat ori citit în loc de *P(ustia)*, iar *Diopancti Dionisi* în nord-vestul Moesiei romane sînt ambele nume neaoș grecești: *Diop(h)anes* și *Dionysius* (ca și eventuala *Plusia*), cum am arătat încă în 1957, apoi în 1969 (*Illirii*, p. 74). P. 145, „*Detaschew*” este savantul bulgar adesea citat Detschew. Nr. 150 este o interesantă stelă funerară bilingvă cu *DM* și continuînd cu versuri grecești.

Excelente hărți și planuri orientează ușor și limpede în teren: Singidunum și nord-vestul Moesiei Superior (p. 20), orașul Singidunum—Belgrad (p. 92-93), zona Kosmaj (p. 112-113), Rudnik (p. 114).

În d e x se prezintă bine alcătuit: la nume proprii (antroponime, p. 163-166) sînt date împreună, o singură suită, *nomina* (gentilicii) cu *cognomina*, iar la acestea din urmă se indică exact ce *nomen* și *praenomen* are (dacă are).

La „principales concordances” (p. 169-171) totul este axat pe nr. 1-178 ale prezentei colecții de „Inscr. de la Mésie Supérieure” urmînd pe coloane alăturate: CIL (III), *Jahresh.*, *Spomenik* și „*Varia*”; dar lucrul trebuia făcut tocmai invers, cum se uzează și e util-necesar, căci vechile publicații trebuiau dispuse în tabele cu an-volum, număr sau pagină în dreptul cărora să fie indicate numerele din IMS, spre a găsi direct și ușor pe cele dintre la cele din urmă.

Asemenea observații de amănunt cu mici rectificări-completări nu scad mai nimic din valoarea fundamentală și utilitatea de prim rang a impozantului volum I al *corpus*-ului epigrafic iugoslav al Moesiei Superior, căruia-i

urmă succes în continuare în încheierea tuturor celor şase volume ce vor constitui surse de informare şi instrumente principale de lucru pentru cunoaşterea culturii şi romanităţii în provincia vecină „soră” a Daciei; romanizarea acesteia din urmă era strict legată şi

condiţionată de Moesia Superior, ca de o largă punte de pătrundere a culturii greco-romane în limbă latină dinspre Italia prin Dalmatia către provincia carpato-dunăreană.

I. I. Russu

EMILIAN POPESCU, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, Bucureşti, Edit. Acad., 1976, 438 p., 372 fig. în text (desene), 84 pl., 203 fotografii, 1 hartă.

O lucrare temeinică, în care sînt adunate şi prezentate sistematic, ilustrate şi comentate la nivelul exigenţelor ştiinţifice actuale toate inscripţiile tirzii din România, datînd din secolele IV—VII şi următoarele, pînă în plină epocă feudală (secolul al XIII-lea), era de multă vreme resimţită în documentarea de specialitate privind istoria noastră naţională şi chiar a sud-estului european. De mult era nevoie de o asemenea lucrare, spre a completa fondul documentar de natură arheologică, numismatică, literară-narativă etc., pentru o epocă mai puţin cunoscută, dar de maximă importanţă în contextul etnogenezei românilor şi al intrării lor, ca popor deplin constituit, pe arena istoriei din sud-estul Europei. Dar iată că această lacună a fost înlăturată prin cartea cunoscutului epigrafist Emilian Popescu, apărută în cinstea Congresului internaţional de tracologie, ţinut în toamna anului 1976 la Bucureşti, carte care — subliniem din capul locului — prezintă o remarcabilă valoare documentară-ştiinţifică.

Lucrarea se încadrează în efortul general al specialiştilor din ţara noastră, concretizat în prestigioasa operă de editare a tuturor inscripţiilor antice (latine, greceşti, palmirene) descoperite şi cunoscute pînă acum pe teritoriul României, operă colectivă de mari proporţii, ce se desfăşoară sub egida Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice, prin grija şi competenţa eminenţilor istorici-epigrafisti D. M. Pippidi (Bucureşti) şi I. I. Russu (Cluj-Napoca).

Socotim notabil faptul că, în cadrul acestui important „corpus naţional” — care constituie un vechi deziderat pentru studiile istorice de la noi — a apărut deja, în 1975, primul volum din *Inscripţiile Daciei Romane* (alcătuit integral de I. I. Russu), al doilea (Oltenia şi Muntenia) şi al treilea (mărturiile scrise din Banat), sînt pe cale de apariţie, iar al patrulea, cu inscripţiile de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa şi zona înconjurătoare se găseşte într-un avansat stadiu de redactare. Dacă mai adăugăm că sînt în lucru cîteva fascicule cu monumentele epigrafice eline şi latine din Dobrogea (secolul al V-lea î.e.n. — secolul al III-lea e.n.) întregim imaginea de ansamblu asupra activităţii rodnice şi de mare răspundere ştiin-

tifică-profesională ce se desfăşoară la noi în această ramură de bază a istoriei.

Pe atare fundal de muncă creatoare, închinată descifrării trecutului istoric al poporului român şi a sud-estului european totodată, se plasează organic lucrarea lui Emilian Popescu, alcătuită după mai mulţi ani de muncă perseverentă, de pertinente investigaţii şi studii de specialitate în ţară şi străinătate.

În ceea ce priveşte conţinutul, volumul de faţă, editat în condiţii tehnice vrednice de relevat, cuprinde toate inscripţiile greceşti şi latineşti, însemnări de orice fel (făcute pe piatră, metal, ceramică, sticlă, os sau chiar trasate cu vopsea pe vase ceramice — *dipinti*), ieşite la lumină pe teritoriul României şi databile de la Diocetian (284—305) pînă la începutul secolului al XIV-lea. Inscripţiile sînt grupate după provincii istorice (Dobrogea, Oltenia, Banat, Transilvania, Muntenia, Moldova), iar în cadrul acestora pe localităţi (antice sau moderne), înîndu-se seama totodată de cronologia şi caracterul lor (votive, onorifice, funerare, *instrumentum*). Sînt adunate la un loc 417 de documente epigrafice, publicate sau inedite, însoţite fiecare în parte de bibliografia aparţinătoare, informaţii privind locul de păstrare, starea de conservare, datele tehnice şi condiţiile descoperirii, de ilustraţie necesară (fotografii sau desene) şi de un scurt, dar substanţial, comentariu epigrafic-istoric.

După o scurtă dar lămuritoare *prefaţă* a prof. D. M. Pippidi, în *introducere* autorul face un studiu substanţial, în care sînt relevate şi comentate problemele mai importante ridicate de documentele epigrafice. Aparatul critic şi *indicele* foarte diversificat (pe împăraţi şi familii lor, şefi ai triburilor migratoare, divinităţi, antroponime obişnuite, termeni militari şi administrativi, de calendar, pentru măsuri şi greutate, numiri geografice, anumite fenomene de grafie şi limbă), tabelul de concordanţă al numerotării inscripţiilor cu numerele din alte publicaţii şi trimerile din text la excelenţele fotografii ale pieselor epigrafice facilitează considerabil utilizarea eficientă a cărţii de către cercetătorii interesaţi.